

Lingviștii și poezia

Dorel FÎNARU

Universitatea „Ștefan cel Mare” din Suceava

dorelfinaru@yahoo.com

Abstract: The notations contained in this text follow the ideational reactions of some of the world's greatest linguists to the poetic text, often viewed in comparison with language-as-such or with the so-called “usual language”.

Keywords: *usual language, poetic language, form, evocation, alterity, poetic function.*

E foarte interesant să vezi cum gândesc despre limbajul poetic nu poeții, teoreticienii și criticii literari, ci unii dintre cei mai mari lingviști ai lumii, cu opere care tind să ofere descrieri ultraraționale și perspective exhaustive asupra limbajului propriu-zis. Lăsăm deoparte puținele situații în care unii lingviști resping pur și simplu limbajul poetic pe motiv că acesta este *ilogic, irațional, aberant* etc. și, prin urmare, nu poate fi descris într-un mod coerent.

Trebuie să mai existe o zonă de mister nu doar în lume, ci și în limbaj, par a spune, printre alții, Émile Benveniste, Eugeniu Coșeriu sau Roman Jakobson: „Omul a fost întotdeauna conștient – și poeții au cîntat-o adesea – de puterea fondatoare la limbajului, care instaurează o realitate imaginară, însuflețește lucrurile inerte, revelează ceea ce nu există încă, reînvie ceea ce a dispărut. De aceea, în efortul de a explica cum, în zorii timpurilor, ceva s-a putut naște din nimic, atîtea mitologii au stabilit drept principiu creator al lumii această esență imaterială și suverană, Cuvîntul.” [Benveniste, 2000: 28-29]

În notele manuscrise asupra discursului poetic și asupra limbii lui Baudelaire, Émile Benveniste pare a părăsi exactitatea și rigoarea lingvistului în favoarea expresivității și a uimirii în fața mecanismelor uimitoare ale limbajului poetic. Funcția referențială, crede marele lingvist francez, se exercită într-un mod cu totul particular în poezie, în sensul că referința se află în interiorul poemului, mai exact în interiorul expresiei, a formei poetice.

Iată cîteva observații pe care Benveniste le face asupra poeziei lui Baudelaire, de fapt asupra poeziei în general, limbajul poetic fiind comparat în permanență cu limbajul comun:

„Poetul își *face* propria-i limbă și propria-i expresie, chiar și atunci când își ia elementele din limba obișnuită. Or, când assemblează cuvintele în poem, *crează și referința* la care trimite expresia lui. *Referința* este, în *poezie*, *interioară* expresiei, în timp ce în *proză* este *exterioară* expresiei, fiind lumea (exterioară și noetică) așa cum este comună tuturor.” [Benveniste, 2011: fo 183].

„În limbajul obișnuit există un raport necesar între limbă și lume și un consens necesar asupra acestui acord.

Semnele au deci o referință iar frazele o au și ele pe a lor, care este starea lucrurilor, situația, la care se referă *sensul global* al frazei.

Însă în limbajul poetic relațiile sunt cu totul altele. Este o limbă pe care numai poetul o vorbește, *o limbă* care nu mai este o convenție colectivă, ci expresia unei experiențe foarte personale și unice. [...]

Or această limbă, *discursul poetic*, nu are o referință obiectivă, cu excepția experienței intime a poetului. Acolo se află *referința* discursului poetic ...” [Benveniste, 2011: fo 48: 635]

„Limbajul obișnuit se adresează spiritului, gândirii. Gândirea se informează din limbaj iar limbajul informează gândirea. În afara limbajului este nebuloasa lui Saussure.

Semnul este unitatea acestei limbi.

Dar limbajul poetic este un enunț al experienței. El provine din experiență și comunică experiența. Dar ca limbaj este o verbalizare (și conceptualizare) a experienței trăite. *Impresia* este *transpusă* în discurs în timp ce ideea este *enunțată* în discurs.” [Benveniste, 2011: fo 17: 717]

„Poemul este o zicere privilegiată. Acesta constituie un discurs unic alcătuit din cuvinte unite > alăturate pentru această primă și ultimă oară.” [Benveniste, 2011: fo 272]

„la însăși originea limbii poetice se află o *metabasis*¹ a tuturor «factorilor limbii»” [Benveniste, 2011: fo 203]

„În poezie, referința este interioară expresiei.” [Benveniste, 2011: fo 183]

„Poezia înseamnă poezie plus un anumit poet, fiindcă fiecare poet își are limba sa poetică” [Benveniste, 2011: fo 210bis]

„1) În poezie distincția dintre formă și conținut (presupunând că are un sens în sine) este abolită. *Fondul* poeziei este *forma*.

2) În poezie ansamblul primează și determină unitatea.” [Benveniste, 2011: fo 198]

„fondul poeziei e forma sa” [Benveniste, 2011: fo 198]

„sensul și forma formează un întreg” [Benveniste, 2011: fo 265]

„În poezie, obiectul despre care vorbește poetul nu este ca în limba obișnuită exterior limbajului și reprezentat prin limbaj: este *interior* limbajului și *creat* prin limbaj, prin alegerea și alianța cuvintelor. Lucrul despre care vorbește se naște numai și numai din alăturarea cuvintelor. Aceste cuvinte odată modificate, tot ceea ce exprimă ele dispare.” [Benveniste, 2011: fo 260]

¹ Gr. *metabasis* = transformare, mutație, schimbare.

„Limbajul poetic nu are ca obiect comunicarea unei gândiri, ci verbalizarea unei emoții, resimțită prin intermediul imaginației” [Benveniste, 2011: fo 202]

„Poetul transmite experiența, nu o descrie. El dă emoția, nu ideea de emoție. Sarcina poetului este de a transcrie această emoție, această experiență într-o formă a limbajului care să o evoce în imagini, fără să o enunțe în idei, și în *semne* selective, și în *sintagme* specifice.” [Benveniste, 2011: fo 56]

Dintre numeroasele idei interesante care apar în fragmentele de mai sus, să observăm faptul că Émile Benveniste consideră că dacă în limbajul obișnuit „cuvintele semnifică ideea”, în limbajul poetic „cuvintele iconizează emoția”. În plus „În situația poetului semnul e luat ca *semnificant*, dar în același timp e luat ca *evocant*, și e dublu evocant, prin sonoritatea și prin asociațiile sale.” [fo 118]. Observăm că la Benveniste conceptul de *evocare* se referă nu la „realitate” (ca în limba comună), ci la „viziunea poetică a realității”, proprietatea evocării fiind totodată sintagmatică (în contextul în care apare) și paradigmatică (prin asociațiile pe care le trezește).

Limbajul poetic nu are denotație propriu-zisă, asemeni limbajului comun. Referentul se află *în interiorul expresiei* [Benveniste, 2011: fo 2]. Limbajul poetic este autotelic (v. R. Jakobson), este autoreferențial, el trimite la el însuși. Referentul este universul interior, care poate fi extrem de complex, plin de galaxii și sisteme solare mentale, dar e *unic*. Și Émile Benveniste, asemeni lui Coșeriu, care afirma că limbajului poetic îi lipsește dimensiunea alterității, crede că limbajul poetic e „o limbă pentru sine. Ea se enunță solitară, nu se adresează nimănui.” [fo 356] Mai exact, comunicarea poetică are specific faptul că receptorul nu este un interlocutor. Poetul se adresează zonei emotive a cititorului. „Discursul literar, pare a completa Coșeriu, nu *vorbește despre* lume, ci *crează* o lume: fapt, discurs și cunoaștere coincid și prin intermediul spunerii se naște faptul însuși. [...] în literatură se inventează realitatea însăși și discursul coincide cu această creație a realității.” [Coșeriu, 2015: 1089-1090]

Sonoritatea semnificantului *evocă* lucrul, transformă cuvintele în obiecte-simbol. Se adaugă repetițiile sonore, rima, metrica. Jean-Marie Viprey folosește termenul de *isotropie*, prin care înțelege un sistem sau un angrenaj de joncțiuni în „coocurența generalizată”, alcătuită din joncțiuni și relații atât sintagmatice (în praesentia) cât și paradigmatică (în absentia). E vorba și de forța evocatoare a sonorităților, de rime, aliterații, metrică. E importantă și frecvența unui cuvânt, a unui trop, a unei figuri. *Cuvintele-cheie*, în terminologia lui Guiraud, sînt cuvintele mai frecvente într-o operă literară decît într-un alt corpus de referință. *Coocurența* e o joncțiune directă. Există și alte tipuri de joncțiuni care formează adevărate rețele tematice (găsite în structura textuală a vocabularului) și cîmpuri semantice dominante. Orice operă a oricărui mare poet are astfel de trăsături dominante.

Dacă în limbajul comun – crede Benveniste – semnele au un referent (obiect, situație etc.) situat în afara semnului, în schimb în limbajul poetic referentul se află în interiorul expresiei care îl enunță, ceea ce face ca limbajul poetic să trimită la el însuși [Benveniste, 2011: fo 2: 29]. Poetul, afirmă lingvistul francez, ia semnul în

același timp ca *semnificant* și ca *evocant* (de fapt, dublu evocant, prin sonoritatea sa și prin asociațiile sale).

În privința sensului poetic, Émile Benveniste afirmă: „Poezia este identificarea materiei lingvistice cu semnificația cuvintelor. Trebuie ca sunetul să sugereze sau să imite sensul, dar sensul luat ca sugestie emotivă, nu ca semnificat lexical” [Benveniste, 2011: fo 4: 547]

Semnul lingvistic textual, inclusiv semnul poetic textual, pe lângă funcțiile obișnuite ale semnului lingvistic, *evocă*. Conceptul de *evocare* este utilizat și de Johannes Kabatek în definirea *tradiției discursive*. „Înțelegem prin tradiție discursivă (TD) repetiția unui text sau a unei forme textuale ori a unei maniere particulare de a scrie sau de a vorbi care capătă valoare de semn propriu (prin urmare este semnificativă). Se poate forma în legătură cu orice finalitate de expresie sau cu orice element de conținut a cărui repetiție stabilește o corelație între actualizare și tradiție, adică orice relație care se poate stabili semiotic între două elemente tradiționale (acte de vorbire sau elemente referențiale) care evocă o anumită formă textuală sau anumite elemente lingvistice utilizate.” [Kabatek, 2015: 154] Poate exista, în concepția lui Johannes Kabatek, o compoziționalitate literară sintagmatică a TD constând în introducerea într-un text extins a unei succesiuni de texte diferențiate și diferențiabile. Autorul exemplifică prin cazul extrem al romanului *Ulise*, în care James Joyce se joacă cu o succesiune de diferite tradiții discursive. În cazul poeziei românești un text de o astfel de factură este *Levantul* lui Mircea Cărtărescu.

Coșeriu afirma că limbajul poetic este lipsit de dimensiunea alterității, specifică limbajului ca atare. Această afirmație nu a fost înțeleasă chiar de unii discipoli ai doctrinei coșeriene, fiind interpretată ca afirmând inutilitatea receptării, implicit a cititorului. În realitate, Coșeriu vorbea despre un discurs suficient sieși, privit în sine și pentru sine, la fel cum Baudelaire contura finalitatea poeziei: „Poezia nu are alt scop decât pe ea însăși...”

Limbajul poetic – cred și Coșeriu și Jakobson – este autotelic, finalitatea textului poetic fiind textul poetic însuși, mesajul văzut în sine și pentru sine, un mesaj centrat asupra lui însuși. Se producea o mutație radicală în comparație cu limbajul propriu-zis: „Funcția poetică proiectează principiul echivalenței de pe axa selecției pe axa combinării.” [Jakobson, 1964: 83-125]

Vorbind despre autoreferențialitatea textului poetic, despre textul poetic văzut ca propriul său referent, Roman Jakobson nu susține de fapt „un separatism al artei, ci autonomia funcției estetice”. [Jakobson, 1973: 123] Cea mai importantă funcție a limbajului este funcția de comunicare. În schimb, finalitatea limbajului poetic este producerea emoției artistice, a plăcerii estetice. Principiul echivalenței, principiul guvernant în poezia jakobsoniană, se suprapune în bună măsură cu cel de izotopie. Repetiții și contraste fonetice, morfematice, lexicale, structuri metrice, paralelisme sintactice – toate realizează echivalențe. Acest principiu al echivalenței, proclamat de Jakobson ca nucleu al doctrinei sale, va fi amplu exploatat de poezia structuralistă și poststructuralistă franceză.

În studiul *Paralelisme și devieri în poezie* (1975), Nicolas Ruwet afirmă că, deși un text poetic trebuie să se înscrie în sistemul limbii istorice în care este scris, cu toate acestea el se supune altor principii de structurare textuală: „textele poetice se caracterizează prin stabilirea, codificată sau nu, de raporturi de echivalență între diferite puncte ale secvenței discursului, raporturi care sînt definite la nivelurile de reprezentare «superficiale»² ale secvenței [Ruwet, 1975: 316]. În multe tradiții discursive structurile metrice pot fi considerate mărci ale poeticității.

Efectul (efectele) de sens ale unui text poetic se produc(e) prin interferențele între diferitele sale rețele de echivalență și între acestea și sistemul și norma limbii (în sens coșerian), ultima putînd fi adesea încălcată.

Ideea de funcție poetică este negată de Eugeniu Coșeriu și de mulți alții pentru că poezia exploatează de fapt potențialitățile limbii istorice, potențialități exploatare mai mult de poeți (datorită competenței lingvistice și poetice situate mult peste medie și a capacității psiholgvistice asociative), decît de vorbitorii obișnuți (care însă, de multe ori, o fac și ei).

Devierile sînt de fapt „potențialități posibile”, potențialități permise de tipul și sistemul limbii, și ar putea fi considerate niște forme din viitorul limbii, după cum poetul se poate întoarce în trecutul limbii folosind de pildă arhaisme și structuri fonetice și morfosintactice arhaice, iar uneori chiar inventînd astfel de forme. Așadar, nu doar că poetul inventează viitorul limbii, dar îi poate reinventa și trecutul. Și asta pentru că poeții exploatează, mult mai mult decît o fac vorbitorii obișnuți, potențialitățile și virtualitățile limbii. Rezultă structuri impredictibile, deconcertante uneori, structuri intenționale non-aleatorii.

Teoria evocării, centrală în lingvistica textului a lui Eugeniu Coșeriu, este întîlnită și la Marc Dominicy, care o preia de la Dan Sperber (*Le Symbolisme en général*, Hermann, Paris, 1974, cap. 5). Evocarea este „o relație între cuvîntul și prototipul corespunzător”. [Dominicy, 1990: 24] Prototipul este stocat în memoria limbii, aparține unei cunoașteri împărtășite, a unei cunoașteri teaurizate în limba unui popor (amintiri, experiențe de viață, concepții asupra micro și macro-universului etc.). Extinzînd, am putea vorbi de un fel de cod genetic al memoriei ancestrale, care nu e neapărat nevoie să se materializeze prin limbaj (ne pot reveni în minte imagini și sunete de mii, de zeci de mii de ani din istoria umanității, trăite de lungul șir al strămoșilor noștri). Evocarea se opune descrierii: o poezie *nu descrie*, ci *evocă* prototipuri. E vorba de prototipuri înrădăcinate în memoria colectivă, dar și în memoria individuală.

Probabil un avatar al cratylismului platonician, ideea că *forma devine conținut* și ideea autotelismului limbajului poetic proiectează în prim-planul interpretării textului poetic *forma* mesajului.

BIBLIOGRAFIE

Benveniste, 2000: Émile Benveniste, *Privire asupra dezvoltării lingvisticii*, în vol. *Probleme de lingvistică generală*, vol. I, Traducere de Lucia Magdalena Dumitru, București, Editura Teora, 2000.

² În sensul chomskyan de *structură de suprafață* (n.n.).

- Benveniste, 2011: Émile Benveniste, *Baudelaire*, Présentation et transcription de Chloé Laplantine, Limoges, Lambert-Lucas, 2011.
- Coșeriu, 2016: Eugeniu Coșeriu, *Informație și literatură*, în vol. Eugeniu Coșeriu, Dorel Finaru, Dumitru Irimia, *Mic tratat de teorie a limbii și lingvistică generală*, Iași, Casa Editorială Demiurg, 2016, p. 1082-1094.
- Dominicy, 1990: Marc Dominicy, *Prolegomènes à une théorie générale de l'évocation*, în vol. M. Vanhelleputte, L. Somville (editori), *Sémantique textuelle et évocation*, Louvain, Peeters, 1990, pp. 9-37.
- Jakobson, 1973: Roman Jakobson, *Questions de poétique*, Paris, Seuil, 1973.
- Jakobson, 1964: Roman Jakobson, *Lingvistică și poetică*. Aprecieri retrospective și considerații de perspectivă, Traducere de Mihai Nasta în colaborare cu Matei Călinescu, în vol. ****Probleme de stilistică*. Culegere de articole, București, Editura Științifică, 1964, pp. 83-125.
- Kabatek, 2015: Johannes Kabatek, *Tradiții discursive*. Studii, Editori: Cristina Bleorțu, Adrian Turculeț, Carlota de Benito Moreno, Miguel Cuevas-Alonso, București, Editura Academiei Române, 2015.
- Ruwet, 1975: Nicolas Ruwet, *Parallélismes et deviations en poésie*, în vol. J. Kristeva, J.-C. Milner, N. Ruwet (editori), *Langue, discours, société*. Pour Émile Benveniste, Paris, Seuil, 1975, pp. 307-351.